

NOVI ASPEKTI KULTA BOŽICE TERRA MATER

UDK 904:623.52 "652"
Izvorni znanstveni članak
Antička arheologija
Original scientific paper
Classical antiquities
Primljeno:
Received: 1996.12.23.

Mirjana Sanader
HR-1000 Zagreb, Hrvatska
Arheološki zavod
Filozofskog fakulteta
I. Lučića 3

U raspravi se analizira kult božice Terra Mater te neki novi aspekti toga kulta na osnovi natpisa na žrtvenicima koji potječu iz Ljubije i Briševa s područja rimske provincije Dalmacije koje je nekad, kao i danas bilo bogato rudom.

Predmet ove rasprave su natpisi posvećeni rimskoj božici Terra Mater zabilježeni na devet žrtvenika pronađenih na području Ljubije i Briševa. I Ljubija i Briševo su mjesta koja leže u razvodu rijeka Japre i Sane koja su se nekada nalazila u blizini graničnog područja rimske provincije Dalmacije i Panonije.

Kako štovanje Majke Zemlje, odnosno "plodne zemlje" u rimskoj religiji nije zauimalo nikada središnje mjesto tako ni moderni izvori koji su se zanimali za to božanstvo nisu ni brojni ni opširni. Uglavnom joj se posvećuje pozornost u sklopu nekog drugog problema. Podloga najstarijim razmatranjima je kapitalno djelo A. Dietricha "Majka Zemlja" (Dietrich 1905) koje je napisano početkom stoljeća. U njemu Dietrich identificira boginju Majku sa starim rimskim božanstvom Tellus te navodi nekoliko rimskih običaja pri kojima se ona zaziva. Radi se o postavljanju novorođenčeta na zemlju te njegovom podizanju, potom o zazivanju Tellus prigodom sklapanja braka, pa polijeganjem smrtno bolesnih na zemlju. Ni Wissowa (Wissowa 1971) ni Doms (Doms 1924) nisu kasnije posvetili Tellus previše prostora te stoga nisu ni objasnili kako i kada je došlo do identifikacije božanstva Tellus s božicom Terra Mater. J. A. Hild u članku "Tellus Mater" objašnjava vezu ova dva božanstva u povezivanju Tellus s Jupiterom, ocem *par excellence*, stoga Tellus postaje Majka što Hild (Hild 1919) potkrepljuje i nazivom božanstva - Tellus Mater. Altheim (Altheim 1931) pak smatra da su funkcije Tellus karakteristične za grčko božanstvo Majke Zemlje a koje su, smatra Altheim, Rimljani preuzeli od oskijskih plemena iz južne Italije. Tako, po njemu, Tellus kao

staro rimsko božanstvo nije ni postojalo. Weinstock (Weinstock 1934) u svome članku u *Realencyclopädie* nije sasvim preuzeo ovo ekstremno tumačenje Altheima ali ga uvažava pokušavajući objasniti da se djelovanje Tellus odnosilo samo na vegetaciju poljodjelstva. Uočio je i vezu Tellus s kultom mrtvih, a objašnjenje te veze nalazi u rituelu očišćenja prije početka sjetvenih radova. Nasuprot ovim tumačenjima H. Le Bonniec (Bonniec 1958) u Tellus vidi važno italsko božanstvo koje se štovalo zajedno s Ceres dok joj ova s vremenom nije oduzela primat. K. Latte (Latte 1960) je Tellus posvetio samo nekoliko rečenica u kojima naglašava zajedništvo Tellus i Ceres što je, po njemu, potvrđeno i kroz *Feriae Sementivae*, koje su se zbivale u razmaku od sedam dana kada se žrtvovala svinja koja je bila unaprijed zaklana (*porca praecidanea*). Tellus je snaga zemlje koja tjera zrno na klijanje, a Ceres bdije nad već izniknutim biljčicama. Božicu Terra Mater dovodi Latte s pravom u vezu sa sekularnim svečanostima kada ovo božanstvo, za vrijeme Augusta, dobiva na značenju. Kaže dalje da je Terra Mater prijevod Grčke Geje. Ne upuštajući se u objašnjenja kaže kako je Terra Mater nadomjestila rimsko božanstvo zemlje Tellus.

Glavno pitanje starijih istraživanja bilo je, dakle, u kolikoj je mjeri ovo božanstvo rimsko, odnosno italsko, a u kojoj se mjeri može smatrati grčkim božanstvom. Thomas Gesztelyi (Gesztelyi 1981) koji je o toj temi napisao veoma opširnu i značajnu studiju, kaže da je Tellus bila izvorno Numen zadužen za bujanje vegetacije. Osim toga naglašava da izvori nikako ne pružaju potvrdu da je Tellus bila nekoć Boginja

Majka. S vremenom identificira se Tellus sa Zemljom te se tako otvara put kada ona prima karakteristike grčke Geje. Taj je razvoj u 1. st. prije Krista bio već završen o čemu svjedoče spisi Varona (r.r. 1,1,5) i Lukrecija (1,250 i druge). U vrijeme Carstva su Tellus i Terra Mater su već sinonimi. E. Simon, koja uvažava tijek povijesnog razvoja i Gejine helenističke utjecaje o kojima govore njeni prethodnici, naglašava i novu komponentu po kojoj Tellus u sebi sadržava i pojam zemlje-zavičaja te spominje i hram Tellus koji se nalazio na Eskvilinu, a u kojemu se, po Varonu (de agricultura 1,2,1), nalazila zidna slika Italije (*picta Italiae*). Osim toga podsjeća Simonova da je Terra Mater osim prostorne alegorije dobila i vremensku jer postaje, o čemu svjedoče i prikazi, majka godišnjih doba (Simon 1990).

U vrijeme Augusta, vjerojatno i pod samim njegovim utjecajem, za *ludi saeculares* Terra Mater postaje, po svome sadržaju, novo božanstvo i kao takvo, dio državne religije. Ona sada personificira obilje zlatnog doba koje pruža zemlja Italije. U to doba Terra Mater je identična s Tellus iako se već tada pojavljuje nedosljednost u upotrebi njezina imena. Tako se u "Carmen saeculare" opet zaziva Tellus. Taj se nedostatak stalno ponavlja i kod državnih i privatnih spomenika stoga, smatra Gestzelyi, razlikovanje Tellus i Terra Mater, od toga vremena, gubi svaki smisao.

Iz tog vremena potječu i najznačajnija djela na kojima je i prikaz božanstva Terra Mater:

Sl. 1

- Vapnenačka aedikula s mramornom kultnom slikom iz vremena ranog carstva koja potječe iz Campo Verano, a danas se nalazi u Rimu u Palazzo dei Conservatori. Arhitektura malog hrama je od vapnenca dok je sama statua izrađena od mramora. Boginja sjedi na tronu bez naslona. Stražnji dio glave joj je prekriven koprenom, a ovjenčana je vijencem. U lijevoj ruci drži baklju, a u desnoj zdjelicu (slika 1).
- Reljef na istočnoj strani Ara Pacis posvećenoj 9. g. pr. Kr. Ovaj se čuveni oltar sastoji od žrtvenog stola koji je okružen konstrukcijom u obliku slova U. Oltar se nalazi na stubastom postamentu. Oltar je okružen ogradom koja ima dvojna vrata, istočna i zapadna. Friz, koji nije potpuno sačuvan, ukrašen je figurama bogova i ljudi. S istočne strane oltara, koja je bila okrenuta gradu, potječe reljef s prikazom božanstva Terra mater. U središtu scene sjedi među zrelim voćem i cvijećem žena koja drži u rukama dva dječaka. U njezinom krilu je zrelo voće a do njezinih nogu ovca i govedo. S lijeve i desne strane nalazi se po jedna figura. Lijeva sjedi na labudu koji leti poviše rogoza, a desna jaše iznad valova na morskoj zmiji. Izgleda kao da im je vjetar podigao djelove odjeće koji izgledaju kao jedra. U ovim se figurama mogu možda raspoznati personifikacije mora i neba. Tako ove tri figure personificiraju tri elementa, zrak, zemlju i more (Settis 1988) (slika 2a i slika 2b).
- Reljef iz Kartage koji je datiran u 1. stoljeće poslije Krista, a danas se čuva u Luvru. Ovaj je reljef vrlo sličan onome s oltara Ara Pacis. Središnja figura božanstva Terra Mater skoro je identična, ali je desno prikazano muško morsko božanstvo, vjerojatno Neptun, koje izlazi iz mora kao i zmija dok se lijevo žensko božanstvo, možda Celesta, omeđeno dvjema bakljama diže u zrak (slika 3).
- Augustova statua Prima Porta datirana odmah oko 1. g. pr. Kr. Danas u Rimu u Vatikanskim muzejima. Ova izvanredno sačuvana statua na najbolji način pokazuje ideologiju carskog dvora. Kompozicija reljefa na oklopu sastoji se od središnje scene na kojoj je prikazan povratak rimskog znakovlja što su ga izgubili Kras i Antonije koje Rimljanima vraća kralj Prato IV. Dogodilo se to bez rata, Augustovom diplomacijom. Lijevo i desno su personifikacije Galije i Hispanije, pokorenih provincija, ispod njih zaštitnici Augusta, Apolon i Dijana. Dijana kao božica noći s bakljom, a Apolon kao božanstvo svjetla koje jaše na grifonu, upravo kada krajem zime ulazi u Delfe. Nakon pobjede nad Parterima započeo je August *saeculum aureum* sa sekularnim igrama u čast Apolona i Dijane. Ispod je Tellus, božanstvo zemlje s rogom obilja i dva djeteta. U gornjoj zoni su prikazani Sol u četvoropregu, zatim Aurora koja iz vrča daje zoru, te Venera s bakljom kao božanstvo svjetlosti. Iznad svih je Saturn koji donosi sretno doba (slika 4a i slika 4b).
- Gemma Augustea izrađena od sardoniksa iz 10. g. poslije Krista Nalazi se u Beču u Kunsthistorisches

Sl. 2a

Sl. 2b

Sl. 3

Sl. 4a

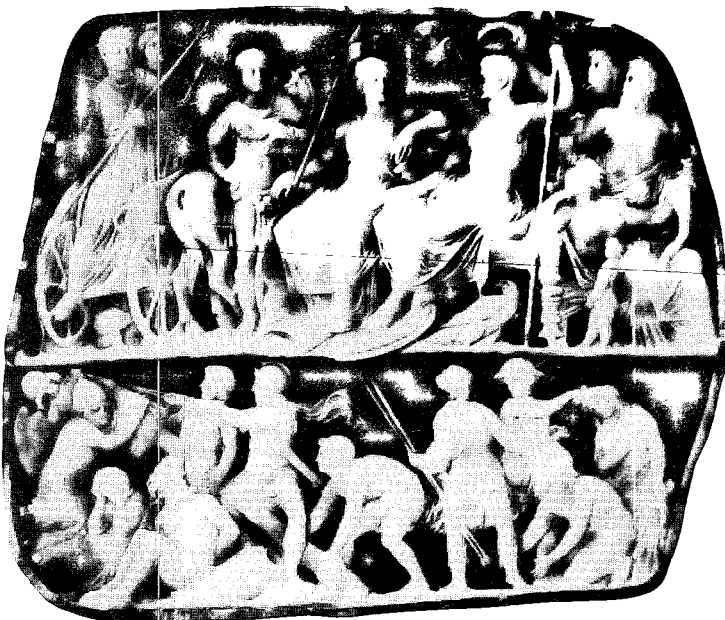
Museum. Veličina je 19 x 23 cm. Tema ove vrlo kompleksne scene je Augustova vojna vladavina svijetom. Car sjedi na biseliju zajedno s Romom (slično je i u svetištima carskog kulta gdje se štiju zajedno). Poviše careve glave je prikazana *sidus*

Sl. 4b

Iulium (zvijezda apoteoze Julija Cezara), zatim reljef morskog konjića, znak Augustov. Ovaj astralni amblem simbolizira Augusta kao dobrotvora čovječanstva. Orao do njegovih nogu govori o njegovu sličnom položaju na zemlji. Njegovu moć pojačavaju prikazi tri idealne figure. Tellus s rogom obilja i dva dječaka koja možda predstavljaju dva plodna godišnja doba. Poviše nje je Kron, bog vječnosti (poistovjećen s Kronom-Saturnom simbolom zlatnog doba). Iza je Oikumena koja stavlja caru na glavu *corona civica ob cives servatos*, a sama predstavlja pučanstvo koje ga štije kao spaselja od rata. Njegova moć počiva na sjajnim pobjedama o čemu svjedoče ostale scene s kameje. Vojskovođa Tiberije silazi s dvoprega kojim upravlja Viktorija. Zatim neidentificirani prikaz mladog nasljednika s konjem (Cezar ili Tiberije). Donja zona predstavlja pokoravanje barbara (možda panonskih jer je to vrijeme kada se Tiberije upravo vratio s uspješnog pohoda u Panoniju) (slika 5).

- Mozaik iz Sentina (Sassoferrato) iz druge polovice 2. st. Danas se ovaj mozaik čuva u gliptoteci u Münchenu. Djelomično odjevena Tellus se u poluležećem položaju odmara na zemlji. Kosa joj je ukrašena plodovim i grančicama, a oko vrata joj je obavijena zmiya kao simbol vječnosti. Oko nje su personifikacije četiri godišnja doba. Poviše je mladoliki Ajon u zodiacu (slika 6).

Sl. 5

Sl. 6

- "Patera iz Parabiaga" datirana je oko 40. g. Danas se nalazi u Milanu u Soprintendenza archaeologia della Lombardia. Veliki lijevani i cizelirani srebreni tanjur (39 cm promjer) prikazuje Kibelu i Atisa koji upravljaju kvadrigom koju vuku četiri lava, u Svemiru. Oko njih su koribanti, koji izvode ratnički ples. Ispod su četiri dječaka koja personificiraju godišnja doba i Terra Mater koja u poluležećem položaju drži rog obilja (slika 7).

Iz ovih je spomenika vidljivo da je Terra Mater zauzimala, u jednom određenom razdoblju, važno mjesto u carskoj propagandi. U privatnoj sferi njezino je mjesto bilo izražajno, što je naročito dokumentirano u provincijama. Njezin je kult najznačajnije bio zastupljen u sjevernoj Africi, najznačajnijoj žitnici carstva što je bila osnovica za uspjeh i prosperitet zlatnog doba. Kult božanstva Terra mater u sjevernoj Africi proučavao je opet Gesztelyi bilježeći natpise iz tog područja koji

Sl. 7

govore o hramovima i statuama božanstva. Zabilježeno je čak sedam sacerdotia kulta. Većina natpisa potječe iz drugog stoljeća, a dedikanti su bili uglavnom državni službenici visokoga ranga. Na nekim se natpisima Terra Mater pojavljuje s drugim božanstvima usjeva kao što su Liber ili pak Silvan. (Gesztelyi 1972).

Terra Mater vrlo se štovala u Daciji odakle su brojni natpisi¹ kao i u Panoniji.²

S područja Hrvatske također je poznato nekoliko posveta božanstvu Terra Mater. Osim natpisa na kojima se javlja kao Terra Histriae,³ (u ovom je kontekstu zanimljiv i natpis iz Hardomlije kod Ljubuškoga na kojemu se pojavljuje kao *Terrae Hylliricae et Iovi Maximo*)⁴, imamo i dvije jednostavne posvete na kojima se osim imena božanstva čita i ime dedikanata (jednom je to muškarac a drugi put žena).⁵ Aru pronađenu 1964.g. u okolici Osijeka, posvetio je, za sebe i svoje, gradski činovnik Marije Sekundin.⁶ Iz Salone potječe epigrafska ara na kojoj se spominje *Terrae Stabilitati*.⁷ Ove posvete mogu se lijepo uklopiti u gore navedene funkcije božanstva Terra Mater kao zaštitnice rađanja, poljodjelstva, božanstva pojedinih regija, te obilja i blagostanja.

Međutim žrtvenici koji su pronađeni u porječju Japre i Sane imaju sasvim drukčiji karakter od gore navedenih. Natpisi potječu iz graničnog područja rimske provincije Dalmacije. Valja odmah naglasiti da se

¹ CIL III 1599, 1555, 1364, 1152, 996, 1284, 1285,

² CIL III 15188, 10469, 10374.

³ A. i J. Šašel, *Inscriptiones Latinae*, Situla 5, 1963, str.146, br. 439.

⁴ A. i J. Šašel, *Inscriptiones Latinae*, Situla 25, 1986, str. 158, br. 1915.

⁵ I.I. X,1,br. 23, i 653.

⁶ A. i J. Šašel, *Inscriptiones Latinae*, Situla 19, 1978, str. 168, br. 1063.

⁷ A. i J. Šašel, *Inscriptiones Latinae*, Situla 25, 1986, str. 192, br. 2059.

ekonomski značaj ovoga kraja u antičko doba temeljio na iskorištavanju željezne rude. Antičko rudarstvo šireg tog kraja, koji se danas nalazi velikim dijelom i na teritoriju Bosne i Hercegovine, kao i pojedine rimske rudnike istraživali su najviše bosanskohercegovački stručnjaci. Prije svih treba istaknuti Esada Pašalića koji je dobar dio svoga djela posvetio upravo ulozi i značaju rimskih rudokopa. (Pašalić 1975: 289 - 294) O rimskim rudnicima željeza pisali su i Dimitrije Sergejevski (Sergejevski 1963: 85 - 100), Ivo Bojanovski (Bojanovski 1988) kao i Đuro Basler (Basler 1977: 121 - 167).

Iskorištavanje rudarskih potencijala osvojenih provincija pa tako i Ilirika bilo je svakako jedan od ključnih ekonomskih interesa Rimljana. Iako su u stručnoj i znanstvenoj literaturi bila zastupana stajališta, od kojih treba izdvojiti ono Devisa iz 1938., da Iliri do dolaska Rimljana nisu kopali rudu a da su do metalnih proizvoda dolazili razmjenom,⁸ danas prevladava mišljenje da je Devis bio u velikoj zabludi, vjerojatno zaveden manjim brojem metalnih nalaza, te da je autohtoni živalj itekako poznavao rudarsku djelatnost.⁹ Ta je djelatnost bila dakako primitivnija, takozvana pokretna, što bi značilo da se nije kopalo u dubinu nego su se eksploatirali površinski otpaci željezne rude i to već, sudeći po nalazima, od 5. st. pr. Kr. naovamo (Pašalić 1954: 65). Područje od Topuskoga do Srebrenice postalo je odmah nakon osvajanja poligonom rimskog iskorištavanja rudnog blaga o čemu su izvještavali i antički pisci. Tako piše Florus (*Epitome* L.IV. 12,12.) kako je August dao nalog Vibiju¹⁰ da potpuno pokori autohtono stanovništvo. Florus kaže dalje da je Vibije natjerao divlji narod na kopanje zemlje i ispiranje zlata, da bi im se potom i pomalo izrugivao navodeći da su oni, koji su i inače bili pohlepni za svime, tražili zlato s tolikom temeljitošću i marom kao da ga kopaju za sebe.¹¹ Ilirik je postao poznat u Rimskom carstvu najprije po svojim bogatstvima

zlatne rude za koje je Plinije (*Naturalis Historiae* XXXIII, 21) tvrdio da se mogu naći i na samoj površini zemlje. Da se na istoku provincije, u okolici današnje Srebrenice, vadilo srebro potvrđeno je pronalaskom brojnih i dragocjenih natpisa (CIL III 12721,8361,12732) kao i uporabnih predmeta primjerice rudarskog oruđa, svjetiljki te poluistopljenih ruda. Najviše se željeza dobivalo u sjeverozapadnom dijelu provincije, na već spomenutom razvođu rijeka Japre i Sane, kojemu je dijelu administrativno središte bilo u Sisciji. Pretpostavlja se da se čuveno antičko dalmatinsko zlato dobivalo u središnjem dijelu provincije oko rijeke Vrbasa i njegovih riječnih nanosa te oko Lašve, Bosne, Neretve i Rame. Na ovom bi mjestu trebalo spomenuti čuvene Stacije stihove u kojima se pita kada će se ljupkom Laciju povratiti dalmatinske planine, gdje se rudar vraća iz dubine podzemlja blijed i žut kao zlato koje je iskopao.¹² Ili kada kaže opisujući neku kuću da se presijava hrastovina koju obilno krasi dalmatinski metal¹³ te se pita o tome što se to blista u dalmatinskom gorju.¹⁴ I pjesniku Marcijalu poznato je dalmatinsko zlato jer pjeva o nekom Makru koji će poći u Salonu, koja je na morskoj obali, te će tamo biti sretni naseljenik zlatonosne zemlje.¹⁵

No, u sjeverozapadnim područjima provincije, a naročito između tokova rijeka Japre i Sane naseljenom od Mezeja, čije je područje bilo smješteno odmah do Japodskih teritorija na zapadu (Pašalić 1960), vadila se, kako je rečeno, željezna rudača. Eksploatacija željezne rude bila je izuzetno važna u proizvodnji oružja kojim se služila vojska smještena u relativno blizim postajama za učvršćivanje limesa na Dunavu (Pašalić 1975: 344 - 353). Premda nam nije sačuvan potpuni zakon koji bi temeljito objasnio rimski sustav iskorištavanja rudnika, niti su o tome antički pisci opširno pisali, ipak se zahvaljujući postojanju više epigrafskih spomenika mogao,

⁸ O. Devis, *Ancient mining in the central Balkans*, Revue internationale des études balcaniques, Bgd. 1938, str. 405 - 418. Treba napomenuti da je Devis utemeljio ovaj svoj stav o nepostojanju predrimskog rudarstva na osnovu veoma malog broja nalaza prapovijesnog rudarskog oruđa. Stoga se danas njegove procjene vrednuju s rezervom.

⁹ Michael Rostowzew u svome djelu *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*, Neudruck, Aalen 1985, str.169. smatra da je upravo brzo uključivanje domaćeg stanovništva u rad u rudnicima dokaz da su oni bili vještiji i ranije u tom poslu. Da je domaće stanovništvo poznavalo rudarsku djelatnost smatraju između ostalih Esad Pašalić, *Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije*, Sabrano djelo, Sarajevo 1975, str. 336 kao i Marin Zaninović, *Economy of Roman Dalmatia*, ANRW, II,6, 1977, str. 795.

¹⁰ C. Vibius Postumus bio je 9. do vjerojatno 12. g. *legatus Augusti pro praetore* u Iliriku (Wilhelm Liebenam, *Forschungen zur Verwaltungsgeschichte des römischen Kaiserreichs*, Leipzig 1888, str.153.)

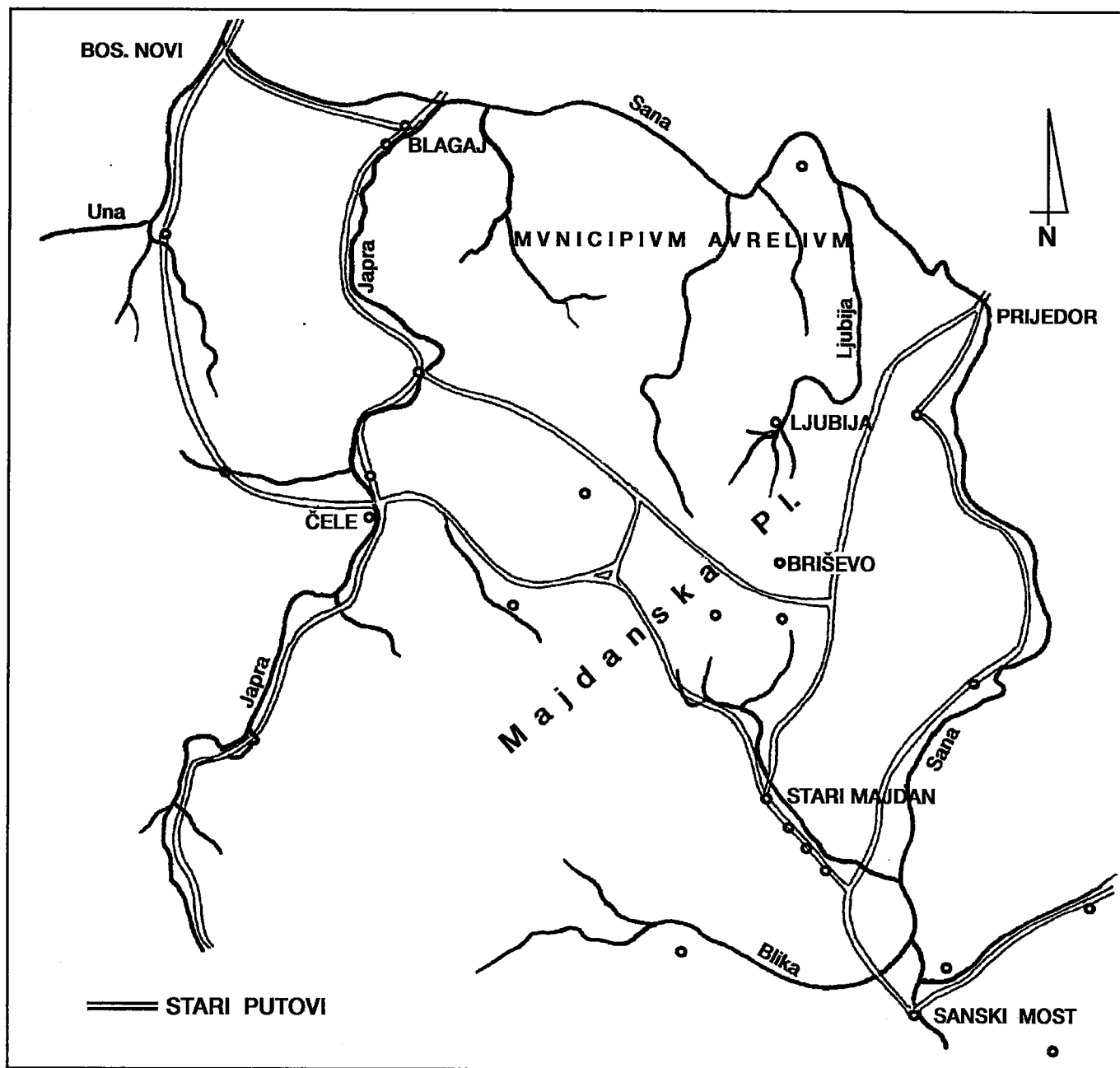
¹¹ "sed Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegrit aurumque repurgare; quod alioquin gens omnium cupidissima ep studio, ea diligentia anquirat, ut illud in usus suos eruere videantur" (Florus, *Epitome* L.IV,12,12.)

¹² Quando te dulci Latio remittent
Dalmatiae montes, ubi Dite viso
Pallidus fossor redit erutoque
concolor auro? (P. Papinius Statius, *Silvarum* IV, 13-16.)

¹³ ibid. I,2,13

¹⁴ ibid. III, 3,86.

¹⁵ Valerius Martialis, *Epigrammaton libri X*, LXXVIII, 1 i 5.

u grubim crtama, rekonstruirati sustav rimske uprave rudnicima.¹⁶ Pašalić piše da je u prvom, kratkom razdoblju rimska vlast dozvoljavala domaćem stanovništvu da samo eksploatira rudnike te da rudaču prodaju Rimljanima. (Pašalić 1975:310). Utemeljenošću ove tvrdnje postale bi suvišne i rasprave, spomenute na početku, o tome jesu li se Iliri bavili ili ne rudarskom djelatnošću. Rasprava bi se eventualno mogla prenijeti na područje metalurgije, jer iskopati rudaču nije samo po sebi bilo dovoljno da bi je se moglo i iskoristiti. Činjenica je međutim da su Rimljani osvojenu zemlju smatrali

državnom kao i rudnike na njoj. U prvo vrijeme država je davala rudnike u zakup udruženjima publikana. Neko vrijeme su publikani bili zakupci rudnika i u Dalmaciji. Publikani su bili vrlo moćni, a jedan takav bio je, kako kaže natpis, zakupnik rudnika u Noriku, Panoniji i Dalmaciji (CIL III 4809). No kada se ispostavilo da ovi beskrupulozno iskorištavaju zakupljeno, a da država od toga nema velike koristi, rudnici su došli pod carsku upravu. Od tog trenutka nad rudnicima bdiye provincijska uprava i njeni prokurator koji su pomagali brojni činovnici. *Lex Metalla Vipascense* govori upravo o sustavu

¹⁶ Da su Rimljani imali zakone *lex ferrarium* kojima su regulirali rudarsku upravu definitivno je potvrđeno pronalaskom bakrenih pločica u Vipasci, današnjem Aljustrelu, u Portugalu, o čemu je opširno pisao Claude Domerque, *Les mines de la péninsule ibérique dans l'antiquité romaine*, Collection de l'école française de Rome, Rome 1990.

u kojem rudnik ima zakupca, ali koji je pod nadzorom državnog prokuratora. Na ovom bih mjestu citirala jednu zanimljivu tezu E. Pašalića koji kaže da su Rimljani bili itekako svjesni važnosti rudarstva i metalurgije. Oni, po Pašaliću, upravo iz toga razloga nastoje odvojiti rudarske od metalurških pogona. Tako se oružje i novac proizvode na mjestima u čijoj blizini nema rudnika. Razloge takvom ponašanju vidi u strahu Rimljana od suvišnih spoznaja domaćeg stanovništva ili pak pojedinih uzurpatora vlasti. Krajevi u kojima se obavljala rudarska djelatnost bili su i dobro naseljeni, a Rimljani su ih i povezali gustom mrežom cesta. Tako su ceste s područja srednjeg Jadrana prema Savi vodile kroz rudonosno područje između Sane i Japre. Osim toga korištena je i tadašnja plovnost ovih dviju rijeka (Pašalić 1960).

I upravo su na ovom području pronađeni natpisi posvećeni božanstvu Terra Mater. O natpisima se već nekoliko puta pisalo. Prva su dva natpisa nađena 1893. godine u sekundarnoj upotrebi na modernom groblju. Bila su uvrštena u CIL i tako dostupna širem krugu istraživača. Sljedeći su natpisi pronađeni 1954. odnosno 1957. godine. O natpisima je prvi pisao Sergejevski (Sergejevski 1957: 110 - 116 i Sergejevski 1963: 85 - 100) da bi ih kasnije spomenuo Paškvalin u svojoj studiji o kultovima u antičko doba na području Bosne i Hercegovine. Paškvalin doslovno kaže da je kult božanstva Terra Mater bio vrlo raširen među antičkim rudarima (Paškvalin 1963:127 - 151).

Sve su ove natpise posvetili vilici koji su radili u upravama rudnika. Na četiri žrtvenika mogu se pročitati i imena dedikanata. Dva dedikanta imaju imena orijentalnog porijekla (Kalimorf i Heliodor), a dvojica vilika su italskoga porijekla (Merkurije i Jukundo). Natpise je, zahvaljujući imenima konzula, moguće vrlo precizno datirati. Najstariji među njima potječe iz 201. a najmlađi iz 253. godine (Imamović 1977: 185). Zanimljivo je da oni natpisi koji se mogu još uvijek pročitati završavaju uvijek istim datumom - 21. aprila. Imamović nudi dva moguća odgovora na pitanje što bi mogli obilježavati ti datumi na svršetku natpisa. Jedna je mogućnost, da je to dan kada je rudarski saltus organiziran ka *metalla publica*, a druga da je to dan kada je Septimije Sever posjetio rudnike. Zanimljiva je, ali, što ćemo kasnije vidjeti, nedovoljno utemeljena Imamovićeva tvrdnja da je Terra Mater božanstvo rudara. Bosanskohercegovački znanstvenici nisu se inače do tada bili upuštali u analize, osim konstatiranja činjenice da su žrtvenike posvećivali rudarski službenici. Svoje, moglo bi se reći, ekstremno mišljenje potkrijepio je Imamović činjenicom da se štovanje ovoga božanstva odnosi na cjelokupnu plodnost koju daje zemlja, pa smatra da se to odnosi i na rudno bogatstvo koje krije njezina utroba (Imamović 1977:187) O natpisima je kasnije govorio i I. Bojanovski koji u boginji Terra Mater vidi božanstvo zemlje i plodnosti, ali ga ne zanima zašto su ga štivali i rudarski vilici (Bojanovski

177:344 - 346). T. Gesztelyi je u vrijeme kada je pisao opširnu studiju o božanstvu Terra Mater znao za postojanje ovih natpisa iz porječja Sane i Japre. Za njihovo postojanje pronalazi objašnjenje u blizini limesa i činjenici da se od željeza iskopanog u tom kraju kovalo oružje za obranu granica carstva. Potvrdu za to tumačenje nalazi u datumu uklesanom na spomenicima: 21. aprila, danu kada se slavila *natalis urbis Romae*.

Ovi navedeni radovi, koji su se bavili dotičnim žrtvenicima, nisu ipak pružili zadovoljavajući odgovor na pitanje zašto su rudarski vilici, u sasvim konkretnom i vremenski omeđenom razdoblju posvetili žrtvenike agrarnom božanstvu Terra Mater. Stoga se činilo da bi se odgovor morao potražiti i u komparaciji ostalih rudarskih posveta s tog područja na kojem se većina stanovnika bavila rudarskom djelatnošću. U razmatranje dolaze spomenici kako s užeg područja dakle iz okolice Starog Majdana, Briševa, Ljubije tako i sa šireg područja, iz okolice Blagaja, gdje je u antici zabilježena također izuzetna rudarska djelatnost.

S područja Starog Majdana, gdje je bila razvijena rudarska djelatnost poznata su dva natpisa posvećena božanstvu Sedatu (*Sedato Augusto*) koje su dali podići kolegiji vilika (*vilici collegium*) (Imamović 1977: 344 - 346). A činjenica da su žrtvenike dali podići kolegiji vilika upućuje na postojanje šire vjerske zajednice štovatelja kulta boga Sedata.

Iz Starog Majdana potječe i žrtvenik posvećen Nemezi podignut od strane vilika Januarija u čast njemu i kolegiju. Zahvaljujući ovome natpisu možemo zaključiti da je u Starom Majdanu postojala i brojnija zajednica štovatelja Nemezina kulta (Imamović 1977: 432)

Iz područja Briševa potječe žrtvenik posvećen Jupiteru od vilika Merkurija (CIL III 13239). Osim toga poznat je i jedan žrtvenik posvećen bogu Liberu i boginji Terra Mater (CIL III 13240). Ovaj je žrtvenik dao podići vilik Jukundo.

Treći je žrtvenik posvećen božanstvu Terra Mater koji je u gornjem dijelu natpisa prilično oštećen, a dao ga je posvetiti vilik Merkurije (CIL III 13239).

U Ljubiji je pronađeno sedam od devet spomenutih žrtvenika božanstva Terra Mater koje su dali postaviti vilici. Osim ovih žrtvenika u Ljubiji nisu, do danas, pronađeni tragovi štovanja nekog drugog kulta.

Iz okolice Blagaja (gdje se Japra ulijeva u Sanu) potječe natpis na kojemu možemo pročitati da ga je u čast Silvana (*Silvanis Augustis*) dao podići vilik Kalimorf. Ovaj je natpis pronađen u okolici Bosanskog Novog na Japri (Imamović 1977: 312)

Iz Maslovara na Japri potječe natpis posvećen Jupiteru Dolihenu i Kastorima koji je dao postaviti Marko Aurelije Flavije, njegov sacerdot. Taj podatak ukazuje na činjenicu da je kult Jupitera Dolihena bio organiziran, što znači da je imao više poklonika među stanovništvom koje se u tom kraju bavilo rudarskom djelatnošću (Paškvalin 1970: 19 - 28)

U Blagaju na Japri nađen je i jedan prilično oštećeni natpis na kojem se ipak može razaznati da je bio posvećen Jupiteru Konzervatoru (Imamović 1977: 350).

Jupiteru je posvećen još jedan žrtvenik iz Blagaja na kojem se može pročitati samo ime dedikantovo, Publije Volusi (Imamović 1977: 352)

Iz navedenih podataka proizlazi da su rudarski djelatnici štovali kako domaća (Silvana i Sedata) tako i rimska (Terra Mater, Libera, Jupitera) ali i orijentalna božanstva (Nemezu i Jupitera Dolihena). Najbrojnije su posvete božanstvu Terra Mater. Čak njih sedam potječe iz Ljubije. Iz područja Ljubije nisu nam poznate posvete drugim božanstvima. Međutim žrtvenici Sedatu posvećeni su od kolegija pa možemo pretpostaviti da mu je krug štovatelja bio širok. To se odnosi i na kult Dolihena jer mu natpis posvećuje sacerdot njegovog kulta što upućuje na širu kulturnu zajednicu. Žrtvenik Nemezi je posvetio jedan vilik ali u čast kolegija što isto tako upućuje na širu zajednicu štovatelja. Kolegiji vilika su dakle štovali Sedata, Jupitera Dolihena i Nemezu. Ova činjenica osim što upućuje na nerimsko porijeklo vilika, govori i o brojnosti štovatelja. Žrtvenike božanstvu Terra Mater je osam vilika postavilo u svoje osobno ime. Potrebno je, nadalje, naglasiti da na ovom području, između Sane i Japre, posvete božanstvu Terra Mater nisu zabilježene osim u vremenskom razdoblju od 201. do 268. godine.

Ovo se božanstvo inače može dovesti u vezu s eksploatacijom rude samo na još jednom mjestu, danas poznatom po imenu Rudnik, u rudonosnom području nekadašnje provincije Mezije, iz kojeg potječe vrlo zanimljiv natpis. Na njemu čitamo da su koloni Eutih i Mucijan, koji su bili *sub cura* prokuratora Kasija Ligurina dali obnoviti hram Terra Mater u čast Imperatora Septimija Severa Pertinaksa Augusta.¹⁷ Natpis je datiran oko 202. godine kada se smatra da je Septimije Sever posjetio ta područja, te nedvojbeno ukazuje na postojanje kulta koji je imao i svoj hram. Međutim osim ovoga natpisa, poznata je još jedna posveta božanstvu Terra Mater iz Mezije s natpisa iz Čubure.¹⁸ Natpis je osim božanstvu Terra Mater posvećen Jupiteru, Liber Pateru i Liberi što upućuje na agrarni karakter božanstva.

Posveta božanstvu Terrae Hyliricae i Jupiteru, pronađena u okolici Ljubuškoga, ne donosi ime dedikanta

ni bilo koje druge podatke. Ipak se, lako uklapa u dosadašnja saznanja o kultu božanstva Terra Mater.

Međutim upravo na temelju svih gore iznesenih činjenica koje su rasvijetlile karakter rimskog božanstva Terra Mater smatram da se o tom božanstvu ne može govoriti kao o specifičnom, isključivo rudarskom božanstvu, kao što to čini Imamović. Potvrde za takvo mišljenje vidim u gore navedenim činjenicama da je samo nekoliko kilometara južnije od Briševa kod Starog Majdana jedan cijeli kolegij rudarskih vilika bio posvetio žrtvenik panonskom božanstvu Sedatu kojeg je već Domaszewski identificirao s rimskim božanstvom vatre Vulkanom (Domaszewski 1895: 55). Osim toga kolegiji su štovali i Jupitera Dolihena i Nemezu kao što su pojedini vilici posvećivali žrtvenike i Silvanu i Jupiteru.

Ako, dakle, božanstvo Terra Mater nije bilo rudarsko božanstvo, potrebno je odgovoriti na pitanje zbog čega su mu *vilici officinae ferrariae* iz Ljubije posvećivali žrtvenike. Čini se da je moguće ustvrditi kako su se određene grupacije državnih službenika i štovatelja Terra Mater, u to vrijeme jednog od službenih božanstava, doselile u Ljubiju. Možda bi se i vrijeme u kojem su nastali žrtvenici moglo dovesti u vezu s vladavinom Septimija Severa odnosno s njegovim afričkim porijeklom gdje je ovo božanstvo bilo izuzetno štovano. Ti su doseljenici donijeli sa sobom i štovanje kulta čiju su zemaljsku komponentu u jednom trenutku vezali uz rudarsku djelatnost. A to bi se prije moglo dovesti u svezu s blagostanjem i obiljem koje simbolizira Terra Mater, nego sa činjenicom da je limes bio blizu te da bi Terra Mater bila, kako to tvrdi Gesztelyi, na braniku carstva. Čak štoviše, ako uzmemo vremensku podudarnost u obzir, moglo bi se ustvrditi da su ti štovatelji kulta Terra Mater na neki način bili povezani s onim štovateljima s područja današnjeg mjesta Rudnika, u kojemu se, kako rekosmo, u čast Septimija Severa dao obnoviti hram Terra Mater. Sve to navodi na zaključak da je štovanje Terra Mater u ovom specifičnom slučaju bilo vezano uz dobrobit i koristi koje je carstvu donosila eksploatacija rude, ta, današnjim rječnikom kazano, očita profitabilna djelatnost, a ne za samu djelatnost iskopavanja rudače. To potvrđuje i činjenica, da je odlaskom spomenutih doseljenika prestalo i štovanje kulta božanstva Terra Mater.

¹⁷ Inscriptions de la Mesie Superieure I, Bgd 1976, str. 157 -158:

*Imp(erator) Caes(ar) L. Septimius
Severus Pert(inax) Aug(ustus) templ(um)
Terre Matris conlaps(um) restituit sub cura
Cassi Ligurini Proc(uratoris) Aug(usti)
instantia P. Fundanio Eutyche
te et P. Ael(io) Muciano colon(is).*

¹⁸ Inscriptions de la Mesie Superieure I, Bgd. 1976, str. 52 - 53,

NATPISI

1.

Žrtvenik iz Briševa kod Ljubije; CIL III 13240; pronaden 1893. godine; datiran 247 ili 248. godine

Deo Liber(o) [et]

[Terra]e M]atri sac(rum)

[pro sa]lute d(ominorum)

[n(ostrorum duorum)]

.....

.....

[M(arcia) S] everae

Aug(ustae) n(ostrae)

s(ub) c(ura) Co[ss] (i)tiani

Fir[m]

i pr(ocuratoris) Aug(ustorum)

n(ostrorum) [d(uorum)]

[I]acundus vil(icus)

fer[r]ar(iarum)

XI kal(endas) m(aias)

[imp(eratoribus) Philip(pis)]

Aug(ustis) duobus

c(onsulibus)]

2.

Žrtvenik iz Briševa; pronaden 1893; CIL III 13239; datiran između 253 - 268

[Terra]e Mat(ri)

[s(acrorum)] (.....)mi

(.....)no (.....)ii

escalinio

sub cur(a)

.....

[p]ro(curatoris) Merc

[ur]ius vil(icus) off(icinae)

[fe]rr(ariae) XI kal(endas)

m(aias)

.....

3.

Žrtvenik iz Ljubije kod Prijedora, pronaden 1954; datiran 209.

Terra]e Matri sac(rum)

[p]ro salute) d(ominorum)

n(ostrorum trium)

[i]mp(eratoris) L(ucii)

Sep(timii)

Severi pa[t(ris) pat](riae)

Aug(usti) Arab(ici)

Adiab(enici) Par[t(hici)]

M(arci) Aur(elii) Antonini

Aug(usti)

et P(ublii) Sep(timii)

Severi Aug(usti)

Iuliae Augustae m(atris)

c(astrorum)

et Aug(ustorum)

Titi(us)? [V]erecundus

proc(urator)

Augg(ustorum) ed

Callimorp(h)u(s) M(....)

Vil(icus) fer(rariarum) [XI KA]

lendas maias

Pompeiaiano et [Av]jito

c(onsulibus)

4.

Ara iz Ljubije kod Prijedora, pronadena 1954, datirana 228.

[Te]rrae Matri

s(acrum)

[P]ro sa(ute) d(omini)

n(ostri)

imp(eratoris)

M(arci)

Aur(elii) Severi

[Alexan dr]

i p(ii) f(elicis)

Aug(usti) et

[Iuliae] Mamma]eae

Aug(ustae) matri(s)

castr(orum) s(ub)

c(ura) M(arci)

I(ulii)

Macri(ni) v(iri) egregii

pro[c(uratoris)]

Heliodorus vi[l(icus)]

[o]ff(icinae) fer(rariae)

pos(uit)

XI K(alendas) m(aias)

[M]odesto II et Probo

co(onsulibus)

5.

Ara iz Ljubije kod Prijedora, pronađena 1954

[Terra]e Matri

.....uri

.....tii

.....

.....pp

.....

6.

Ara iz Ljubije kod Prijedora; pronađen 1957; datiran 201

Terrae

Matri

[s]acrum

pro salut[e]

C(aius) Iul(ii) Aga

thopi con(ductoris)

ferrar(iarum)

Callimo[r]

phus vil(icus)

v(otum) s(olvit) XI k(alendas) ma(ias)

Muc[iano et Fabian[o] cos]

7.

Ara iz Ljubije kod Prijedora; pronađena 1957; datiran između 211 - 217

Terrae Mat[ri]

sacrum

pro salute

imp(eratoris) Caes(aris) Ma(rci)

Aur(elii) [Antonini]

Aug(usti) Iuli[an(us)]

[p]roc(urator) per Ianu(ari)

um et Bas[sianum?])

vil(icus)

8.

Ara iz Ljubije kod Prijedora, pronađena 1957, datirana 223

[Ter]rae Matri

[s]ac(rum)

[pro] salute imp(eratoris)

[Marc]i Aur(elii) Seve

[ri Alexand]ri p(ii) f(elicis) Aug(usti)

[et Gnae]ae S(e) iae Aug(ustae)

Primu(s) M(a)

rc(h)us [(proc?)] Aug(usti)

[v]il(icus) Maximo II et]

Aeliano co(n)s(ulibus)

[XI] kal(endas) mai(as)

9.

Ara iz Ljubije kod Prijedora pronađena 1957, datirana 229.

[Ter]rae Matri

[s(acrum) pro s(alute)]

imp(eratoris) Caes(aris)

[M(arci) Aur(elii) S]everi

[Alexandri] pii fel(icis)

Aug(usti)

[et Mamaeae] Aug(ustae)

[s(ub) c(ura?)]

Nic[o]jma[chi]

proc(uratoris) Aug(usti)

n(ostri)

[.....]s vil(icus) of(ficinae)

f(errariae)

[imp(eratore A]le[x]jan(dro)

III et Dione II co(nsulis)

POPIS LITERATURE

Altheim 1931.

F. Altheim, Terra Mater. Untersuchungen zur altitalischen Religionsgeschichte, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XXII 2, Giessen 1931.

Basler 1977

Đ. Basler, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu XXX/XXXI 1977, Sarajevo 1977.

Bojanovski 1988

I. Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Sarajevo 1988.

Bonniec 1958

H. Le Bonniec, Le culte de Cérés a Rome. Des origines a fin de la République, Paris 1958.

CIL III

Corpus Inscriptionum Latinarum

Dems 1924

E. Dems, Tellus, Roschers Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie 5, Leipzig 1924.

Devis 1938

O. Devis, Ancient mining in the central Balkans, Revue internationale des etudes balcaniques, Bgd. 1938.

Dietrich 1905	A. Dietrich, <i>Mutter Erde - ein Versuch über die Volksreligion</i> , Leipzig - Berlin 1905.
Domaszewski 1895	A. Domaszewski, <i>Religion des römischen Heeres</i> , Trier 1895.
Domerque 1990	C. Domerque, <i>Les Mines de la Péninsule Ibérique dans L'antiquité romaine</i> , Collection de L'école Française de Rome, Rome 1990.
Gesztelyi 1981	T. Gestzelyi, <i>Terra Mater in der Zeit des Prinzipats, Aufstieg und Niedergang des Römischen Reiches II</i> , 1, Berlin - New York 1981.
Hild 1919	J. A. Hild, <i>Tellus Mater</i> , Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, Paris 1919.
Imamović 1977	E. Imamović, <i>Kultni i votivni spomenici u B. i H.</i> , Sarajevo 1977.
Latte 1960	K. Latte, <i>Römische Religionsgeschichte</i> , München 1960.
Pašalić 1954	E. Pašalić, <i>O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini</i> , Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu IX, 1954, Sarajevo 1954.
Pašalić 1975	E. Pašalić, <i>O antičkom rudarstvu u B. i H.</i> , Sabrano djelo, Sarajevo 1975.
Pašalić 1975	E. Pašalić, <i>Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije</i> , Sabrano djelo, Sarajevo 1975.
Paškvalin 1963	V. Paškvalin, <i>Kultovi u antičko doba na području B. i H.</i> , Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu XVIII, 1963, Sarajevo 1963.
Paškvalin 1970	V. Paškvalin, <i>Dolihen i panonsko božanstvo Sedat</i> , Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu XXV, 1970, Sarajevo 1970.
Rostowzew 1985	M. Rostowzew, <i>Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich</i> , reprint, Aalen 1985.
Segejevski 1957	D. Sergejevski, <i>Epigrafski nalazi iz Bosne</i> , Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu XII, 1957, Sarajevo 1957.
Sergejevski 1963	D. Sergejevski, <i>Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni</i> , Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu XVIII, 1963, Sarajevo 1963.
Settis 1988	S. Settis, <i>Die Ara Pacis, Kaiser Augustus und die verlorene Republik</i> , Berlin 1988.
Simon 1990	E. Simon, <i>Die Götter der Römer</i> , München 1990.
Šašel 1963	A. i J. Šašel, <i>Inscriptiones Latinae, Situla 5</i> , Ljubljana 1963.
Šašel 1978	A. i J. Šašel, <i>Inscriptiones Latinae, Situla 19</i> , Ljubljana 1978.
Šašel 1986	A. i J. Šašel, <i>Inscriptiones Latinae, Situla 25</i> , Ljubljana 1986.
Weinstock 1934	S. Weinstock, <i>Terra Mater</i> , <i>Realenzyklopädie V</i> , Stuttgart 1934.
Wissowa 1971	G. Wissowa, <i>Religion und Kultus der Römer</i> , reprint, München 1971.

SUMMARY

CERTAIN ASPECTS OF THE CULT OF THE GODDESS "TERRA MATER"

This article discusses inscriptions dedicated to the Roman goddess Terra Mater that were carved on nine altars discovered in the Ljubija and Brievno region. These are sites that lie at the watershed of the Japra and Sana Rivers, in the vicinity of the former border area of the Roman provinces of Dalmatia and Pannonia. A survey of scientific literature dealing with the cult of the goddess Terra Mater has shown that the worship of Mother Earth or "fertile land" in the Roman religion did not occupy any central position, although her cult had a prominent place in imperial propaganda in certain periods.

The altars discussed in the article come from a region rich in ores, already settled in the pre-Roman period by miners and their families. All of the inscriptions were dedicated to local inhabitants who worked in mining administration. Their names can be read on four of the altars. Two were of eastern and two of Italic provenience. The inscriptions can be dated, the earliest being from 201 AD, and the latest from 253 AD.

Research into these inscriptions has not yet explained why individuals occupied with mining dedicated sacrifices to the agrarian goddess Terra Mater in an entirely concrete and chronologically limited period. An answer has been sought in the comparison of other mining inscriptions from a broader region in which a large proportion of the population was also involved in mining activities. These inscriptions confirm the worship of the cults of Sedatus, Jupiter Dolichenus, Nemesis, and Silvanus, but there is no evidence that Terra Mater was worshipped. It thus seems that a certain group of state officials who were also worshippers of one of the official forms of Terra Mater had settled in Ljubija from elsewhere. These immigrants brought with them a cult whose earthly component became related at one point to mining activities. This is confirmed by the fact that after these immigrants had left, worship ceased of the cult of Terra Mater.

Translated by B. Smith-Demo